

Андрій Артеменко

ТОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена аналізу системи топології в сучасній соціальній філософії. Аналізуються ключові аспекти топологічних систем. У статті зазначається, що топологічна схема може бути застосована як універсальний опис і характеристика специфіки соціального буття.

Ключові слова: топос, соціальна система, топологія, ідентичність.

Andrey Artemenko The Topological Aspects of Social Identity

The problem of identity reflects the attitude of the modern world to the themes of personal freedom, individuality and social processes. Structural social changes of contemporary require complex philosophical analysis. The paper examines the problem of identity which is based on the actor-network theory. Topological method was made out by this theory. This method has become a versatile instrument for the analysis of social systems and processes. For modern people all manifestations of individualism are implemented in the field of social integration and fulfillment of social roles. The system of "social physics" replaces the natural environment. Explanation of changes looks like the development of social needs and dynamics of a community. Modern man understands his own "I" as the ability to create unity.

The concept of subject was made in modern social philosophy as a technical marker of contrasting situations. For modernity, the concept of "social I" has a legal meaning. This concept has become synonymous to "citizen." Citizen is an actor, activist of social space.

Law theory was aimed at finding a new legal form of identity as the subject of legal relations. Citizenship as a legal community was the central theme of social philosophy and political and law thought of the twentieth century. Personalisation of social relations led to the understanding of community actions as a situational consent. Nowadays this type of individualization of social space destroys traditional social totality. A state has become a type of legal order. Thus, there is a legal topology, which is focused on the reflection of conditions of social and political life.

Артеменко А. Топологические аспекты социальной идентичности

Статья посвящена анализу системы топологии в современной социальной философии. Анализируются ключевые аспекты топологических систем современной социальной философии. В статье отмечается, что топологическая схема может быть использована как универсальное описание и характеристика специфики социального бытия.

Ключевые слова: топос, социальная система, топология, идентичность.

Звернення до проблеми ідентичності в соціально-філософських дослідженнях відображає чутливе ставлення сучасного світу до тем внутрішньої свободи, індивідуальності людини, сприйняття особистості як діяча й активного учасника соціальних процесів. Руйнація модерних систем уявлення про "будову" соціального простору, структурні зміни організації сучасних соціальних взаємин, криза широкомасштабних "політик" початку ХХІ століття, які визначали процеси світу, регіонів і окремих суспільств, – усе це беззаперечно спонукає до комплексного філософського переосмислення природи й системи соціальних структур, зв'язків, об'єктів.

Традиційно дослідники звертались до системи соціальних і культурних ідентифікації особистості, соціальних груп суспільства (Ю. Габермас, Д. Хауелл, М. Беррі, Ш. Ейзенштадт, В. Шлюхтер, Ю. Бромлей, П. Гуревич, Ф. Кессіді, В. Малахов). Пояснення виникнення соціокультурної єдності суспільства та механізмів самоорганізації в теоріях індустріального й постіндустріального суспільства, постмодерної й модерної культури, теоріях цивілізаційних моделей сучасності (К.-О. Апель, Р. Арон, Д. Белл, Г. Маркузе, Е. Тоффлер, Ю. Габермас, О. Шпенглер, К. Ясперс, Р. Зимовець, В. Іноземцев, С. Кримський, М. Лапін, В. Лекторський, В. Федотова, І. Хоменко), через що стає можливим вихід на розгляд "кризи ідентичності" С. Гантінгтона, "повернення дівця" А. Турена, "фатальних стратегій" Ж. Бодріара.

Розгляд проблеми ідентичності потребує звернення до акторно-мережевої теорії, в якій відбувся синтез нової онтології М. Гайдеггера, соціології повсякденності Г. Зіммеля, А. Шюца з ідеями мережевого суспільства М. Кастельса і П. Бурд'є. Її авторами можна назвати Б. Латур, Дж. Ло і М. Каллон, а для пострадянського простору ця теорія стала відомою завдяки роботам російських дослідників А. Філіппова і В. Вахштайна, а також українського філософа В. Палагути.

Топологічний метод, який активно застосовується останнє десятиліття в соціальній філософії, перетворився на універсальний інструмент комплексного аналізу соціальної системи та процесів, що в ній

відбуваються. Використання низки концепцій і підходів сучасної соціальної теорії, а саме концепції інтероб'єктивності Б. Латура, суб'єкт-центричного підходу К. Кнорр-Цетіної, теорії фреймів І. Гофмана, дали змогу розбудувати філософську топологічну концепцію соціального простору. В ракурсі цієї концепції і завдяки новим методологічним підходам ми плануємо висвітлити деякі топологічні аспекти соціальної ідентичності.

Для модерної людини всі прояви індивідуалізму, розуміння Я як здатності створювати єдність, концентруються у сфері соціальної інтеграції та виконання соціальних ролей. “Соціальна фізика” заміняє систему природного оточення, а пояснення змін набуває забарвлення суспільних потреб і динаміки розвитку спільноти. Переконавання в тому, що соціальні закони за своєю об'єктивністю подібні до фізичних, створює “ідеологію суб'єкта”, яка невід'ємна від ідеології маси (партії, класу чи нації). Суспільство набуває значення “ціле” і подається як втілення абсолютної раціональності, що за умов гіпертрофованої інтеграції особи в соціальні процеси модерної доби посилює впевненість у тотальності суспільних взаємин.

Поняття “суб'єкт” виникло в модерній соціальній філософії як суто технічне, інструментальне позначення ситуації напруження і протиставлення. В соціальній філософії це поняття мало відбивати процеси усвідомлення особою своїх прав і суспільної цінності та можливість відстояти свої права лише через єднання з іншими. Але переконавання в тому, що технологія опису (відбиття усвідомлення) створює сам предмет, згодом приводить до того, що суб'єкт став ідеологією, яка приховує об'єктивні функціональні зв'язки в суспільстві. Гуманістичний образ людини як активної творчої особистості, що дістався у спадок модерності від попередньої епохи, потрапляє в полон соціальної раціональності, де обставини змушують до встановлення порядку, формалізації соціальної ідентичності та дій всіх членів спільноти. Винесення Я за ряди конкретних, епізодичних, предметних відносин створює враження ситуативності функцій, “ролей” особи. Для модерності поняття “соціального Я” все більше перебирає на себе юридичного значення, перетворюючись на майже синонімічно близьке поняття “громадянин”. Громадянин – це актор, діяч соціального простору, що змінює обставини власного перебування у світі. Разом з цим держава стає топологічною умовою, яка забезпечує здійснення “індивідуального щастя громадянина”. Тобто виник новий тип соціальності, що відображав ідею індивідуалізації прав, вчинків, участі в суспільному житті як захисті власних інтересів.

Отже, від ідеї активної особистості модерність перейшла до ідеї громадянства, а від ідеї народу – до нації як культурної, історичної, економічної та політичної спільноти. Але відбувається подальша модифікація понять соціальної топології, що проявилась у набутті особою правової екстеріоризації (у понятті “громадянин”), а також історичної індивідуалізації, як частина загального утворення – “нація”. Результатом цих процесів стало виникнення ідеологізованих “сенсів історії”, що є інтерпретацією дієвого втілення “прав нації”.

За такого підходу базові структури модерної соціальності “конституційний лад” і “національна держава” – це інструменти реалізації індивідуальної свободи, які слугують “біографічним розв'язанням системних суперечностей” [1, с. XLI]. Активний дієвий статус особи та спроба позбавитись “накинених ззовні” форм ідентифікації важко впроваджувались у законодавчій практиці та змінах у системі нових універсальних форм екстеріоризації особи.

Персоніфікація функції держави визначається державним правовим порядком, а відтак проблема держави як діючої особи, суб'єкта правових стосунків, є проблемою “приписування”, “метафори”, “мовного вжитку”. Тобто поняття “держава” перетворюється на теоретичний конструкт, що швидше змальовує загальні умови, правовий порядок, а не відносини, в яких беруть участь громадяни і держава. У цьому контексті з'явився новий принцип оцінки соціальної активності як субсидіарної [2, с. 112] за своєю природою діяльності. В межах правового позитивізму субсидіарність більше походить на реалізацію принципу індивідуалізму й захисту прав меншості. Індивідуалізація соціальних і правових стосунків та посилення принципу субсидіарності потребують нових узагальнень, і таким стає поняття “суб'єкт” стосовно держави. Якщо формально право є авторизованим, то його вимоги не є безособовими і звернення передбачають конкретних виконавців – суб'єктів стосунків без звичних маркерів приналежності до модерної форми національної держави. Це прояв “легітимізаційного індивідуалізму” [2, с. 112], який прийшов на зміну ідеї легітимації через спільність чи то культурну, чи то політичну, перехід від “архаїчної федерації до субсидіарності”.

Завдяки концепції субсидіарності відбувається перехід до ідеї індивідуалізму як зміщення центру цінностей з колективного соціального суб'єкта на окрему особу. Громадянин виступає як суб'єкт правових стосунків, який не просто “передає рух”, а переспрямовує його, тобто стає не обставиною, а причиною соціальних перетворень. Такий крок свідчить про те, що право не просто конкретизується, а індивідуалізується. Правова теорія фактично зорієнтована на пошук нової юридичної форми визначення особи як суб'єкта правових відносин. Функціональна спрямованість ідеології суб'єкта потребувала нових гарантій прав, які не прив'язувались до прав спільноти чи держави із її статусом громадянина.

Тому поняття “суб'єкт” у філософсько-правовій літературі ХХ століття набуло статусу “чистої правознавчої категорії”, де уникнуто прив'язки до часового визначення, культурного середовища, полі-

тичної ангажованості. Разом з цим відбувається виправлення ілюзії щодо держави як діючого суб’єкта соціальних взаємин та визначення статусу громадянина через прив’язку до культурно-історичної локальності.

Практичний бік цих процесів проявився в системі діяльності міжнародних організацій. Права людини, а не громадянина чи нації, стали центром уваги і теоретиків, і практиків соціальної справи. Громадянство як *правова* спільнота стало центральною темою соціальної філософії та політико-правової думки ХХ століття. Саме це заклало основу всіх теоретичних нововведень, що реалізовані в Декларації прав людини, принципах і нормах сучасного міжнародного права. В історичному контексті розвитку модерності це виглядає як замикання певного історичного циклу: від Декларації захисту гідності людини, через Декларацію прав людини і громадянина до прагматичного правового закріплення прав особи на надання конкретних послуг соціального, економічного й культурного плану.

Ідеологія суб’єкта потребувала визнання за ним права бути єдиним володарем власної долі та єдиною дієвою силою у створенні умов свого існування. Індивідуалізація суспільних відносин привела до розуміння організації спільних і власних дій за принципом ситуативної згоди, що не потребує загальної ідеї добра чи блага. У зв’язку з цим позитивне право лишило собі суто інструментальні позиції, які можна підмінити в приватній домовленості, що й буде означати “відновлювальне правосуддя” [3]. Злочин виглядає як “порушення нормальних взаємин між двома особами”, а не “образа суспільних устоїв і моралі”, бо держава за такої парадигми лише “операційне поняття”, а не гарант здійснення права на щастя чи справедливість.

В умовах модерної парадигми нація, держава, клас розглядались як дійові особи, “колективні суб’єкти”, що слугували відтіненою головною ідеєю – особистої свободи. Разом із цим вони створювали постійне середовище протистояння суб’єкта й оточення, характер якого змінювався по мірі зняття обмежень та заборон. Подальший “диктат індивідуалізації” перетворив будь-який колективний суб’єкт на варіант персонального вибору. Індивідуалізація соціального простору руйнує традиційні соціальні тотальності, зводячи їх до рівня міжособистісного контакту, індивідуалізуючи, в тому числі, і сферу юридичної норми. Навіть нація набула ознак не культурно-історичної, а правової ідентичності, а держава з суб’єкта відносин перетворилась на правовий порядок.

Сучасний “індивідуалістичний етап” оцінки соціального простору життя – це результат модерного руху за право особистості створювати власний образ, що поступово реалізовувалось через низку правових положень, зміну уявлень про роль “великих спільнот” і розгортання “ідеології суб’єкта”. Відмова від традиційних форм соціальності або їх докорінна ревізія закладена бажанням звільнення від обмежень, “індивідуалізації” суспільства.

Індивідуалізоване суспільство – це зворотній бік субсидіарності сучасного суспільства, де правовий порядок захищає індивідуальні відмінності, а не спільності, що підсилює потребу в опрацюванні топологічних систем, де соціальні процеси сприймаються як потік активності, в якій особисті пріоритети перетворюються на сенс соціальної діяльності. Індивідуалізація породжує потребу в топології, оскільки “власна ініціатива” орієнтована на безпосереднє оточення, майже тілесну межевість. Таким чином, виникає правова топологія, що зосереджена на відображенні умов життя, особистісної комунікації, первинних благ, що створюють правовий і упорядковують соціальний простори на підставі особистої домовленості. При цьому автономія і самостійність діяльності суб’єктів не повинна обмежуватись загальними правилами.

Соціальна філософія ХХ століття трансформувала ідеї держави, громадянства, нації як правової спільноти і разом із цим зробила наочним парадокс соціального розвитку модерних та постмодерних суспільств. Він полягає в тому, що боротьба за стійкість соціального світу до всього спонтанного закінчилась відкриттям дівця, який може не тільки залежати від обставин, об’єктивних законів і процесів, але й впливати на оточення тільки своєю присутністю. Присутність – це вже дія, що активує топологічні умови об’єктів, що потрапляють у єдиний простір. Водночас відбулось переформатування розуміння системи соціальних зв’язків, де поняття “суб’єкт”, “актор”, “діяч” стають зайвими через свою антропологічну перевантаженість. Тобто ідеї “повернення дівця” та “індивідуалізації” суспільства сприяли баченню залежності людини від оточення та водночас зрівняння її ролі з роллю оточення в статусі актанта. Індивідуалізація суспільства призвела до зменшення значущості соціальних ролей, але також виявила дійові структури навколишнього світу, що теж виконують роль актора.

Проблема топології ідентичності може бути розглянута як проблема стосунків об’єкта й суб’єкта, переходу від акторного до актантного розуміння взаємин людини з оточенням. Владне привласнення простору, яке притаманне ідеології суб’єкта, породило той набір ознак ідентифікації, які не належать самому суб’єктові, він його “позичає” в оточення або об’єкта. Відтак *проблема ідентичності постає не як проблема виокремлення з оточення, а як проблема неможливості протистояння злиттю з ним.*

Універсальність і об’єктивність, раціональна доцільність і “чисті форми відмінності” постають як пропозиція спокуси “універсальним визначенням”. Проблема ідентичності частіше за все в соціальному плані з’являється як проблема автономності соціального суб’єкта, якій протистоїть спокуса бути

залученим до спільності в будь-якій формі й одержання з цим певних преференцій: від правового захисту та соціального статусу до “присвоєння” соціального простору, який утворено спільністю ознак.

Коли встановлення глобальних зв'язків і мереж втратили такі ознаки, як контрольованість і планованість, то стався перехід до ідеї глобалізації як розвитку індивідуалізованого суспільства. У зв'язку з цим суспільство розглядається не як онтологічна тотальність, а як складна система окремих елементів, що з'єднують матеріальне й нематеріальне в гетерогенну мережу. Соціальність і об'єктність стають продуктом відносин, а відтак, будь-який об'єкт, що виникає, утворює певний функціональний і смисловий простір та має своє значення в системі взаємин цього простору. Тому об'єкти грають роль своєрідних вузлів, що з'єднують декілька систем – просторову (як фізичний і соціальний простір), соціальну (як простір соціальної дії і взаємин), знаково-смисловою. Через що топологія об'єкта перетворюється значною мірою на мережу відмінностей, що не завжди визначаються як суто соціальні. Звідси, соціальна дійсність уже не може бути описана як просторово однорідне й стійке в часі “соціальне тіло”. “Соціальне тіло” фрагментовано нескінченною множиною і непостійністю учасників соціальних процесів, а їх якісний і кількісний склад завжди є індивідуальним. Множинність набуває цілісного вигляду як мережа, що розглядається у формі просторовості, в якій простір – це порядок предметів, що утворює унікальний функціональний зв'язок і значення об'єктів. Сам предмет, окрім просторовості, звичної для географічної топології, постає як перетинання відносин, *мережевий вузол* простору потоків.

У такій системі “множинності просторів” і “гетерогенних мереж” будь-який об'єкт набуває множинності значення: він має одне значення в системі географічних координат, інше – в системі мережових стосунків та простору потоку. Навіть принцип увімкненості й розірваності мережі говорить не лише про залучення і відсторонення об'єкта. Його можна інтерпретувати як формоутворюючий момент, коли разом із втратою функціонального чи просторового контакту виникає автономна система соціального простору, новий об'єкт з власною мережевою організацією. Подібна абсолютизація мережових відносин робить інверсійними суб'єкт і об'єкт, тим самим “розчиняючи”, “стираючи” грань картезіанського розрізнення між суб'єктом і об'єктом. Об'єкти стають просторово й топологічно множинними та мінливими. Множини і відносини утворюють певну стійку форму об'єкта, яка може набувати множинності проявів і трансформацій, але головним у цій системі є функціональний зв'язок, розрив якого призводить до морфогенезу.

Таким чином, ідея топології дозволяє по-іншому підійти до вирішення проблеми ідентичності. Згідно з положенням акторно-мережевої теорії, “все бере участь у створенні та підтримці всього”, існує не один, а множина способів упорядкування дійсності, але принципово важливим у цій ситуації є здатність утворювати певну цілісність. Цей принцип класичної філософії стосовно визначення Я не втратив актуальності навіть у технізованому мережевому підході до проблеми ідентифікації Я як топосу в системі функціональних, просторових і потокових зв'язків. Ідентичність постає як вузол з'єднання, співвіднесення і встановлення/руйнації взаємозалежності статичних соціальних структур і динаміки соціальних стосунків. Вузол мережі перетворюється на символ здатності створювати єдність, що в різних системах може бути суб'єктом чи дієвцем. Множинність з'єднань не означає множинність самого вузла, так само як і проєкції цих з'єднань у функціональному, фізичному чи потоковому просторах.

Індивідуалізм пишається цим надбанням, – індивідуальний простір, що виникає разом з суб'єктом, – але фактично через ідею суб'єкта, так само як і ідею дієвця, ми доходимо до розуміння Я як цілісної структури, що вбудована в оточення. Індивідуальний простір не міститься поза простором фізичних та соціальних об'єктів, так само і діяльність Я постає як “продовження руху іншого”. У межах топологічного розгляду проблеми ідентичності акценти взаємин суб'єкта й об'єкта, актора й актанта радикально змінюються. Топологія ідентичності створюється не за рахунок залучення суб'єкта до ширшої спільності, а завдяки виокремленню з неї.

Література:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
2. Гьоффе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьоффе ; [пер. з нім. Л. А. Ситніченко, Ж. О. Лозінська] – К. : ППС-2002. – 436 с.
3. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Х. Зер. – М. : МОО Центр “Судебно-правовая реформа”, 1998. – 354 с.
4. Кельзен Г. Чисте правознавство: 3 дод. Пробл. справедливості. / Г. Кельзен ; [пер з нім. О. Мокровольсько-го]. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
5. Ло Дж. Пространства и объекты / Дж. Ло ; [пер. с англ. В. Вахштайна] // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 30–42.
6. Палагута В. И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах / В. И. Палагута. – Днепропетровск : “Инновация”, 2010. – 440 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології НФаУ К. А. Іванова